

Urszula Kosowska *

Nieobecna? Miejsce kobiety w polskim dyskursie o polityce rodzinnej

Wstęp

Rodzina jako najmniejsza grupa społeczna stanowi jeden z najwrażliwszych podmiotów przemian, jakie zachodzą w strukturach współczesnych społeczeństw. Jednocześnie jest ich najtrwalszym elementem, będącym wartością najwyższą, bo zapewniającym trwanie biologiczne pokoleń, ich socjalizację i rozwój.

Polityka rodzinna, będąc elementem polityki społecznej, może wspierać te indywidualne decyzje, wybory i wartości, które przyczyniają się do formowania i rozwoju rodzin.

Celem niniejszego artykułu jest zwrócenie uwagi na równościowy model polityki rodzinnej, jego znaczenie i skuteczność w kontekście celu stawianego przez tę politykę, czyli zwiększenia dzietności kobiet w dobie zmian społeczno-ekonomicznych.

Kryzys rodziny i jego uwarunkowania

O kryzysie rodziny w sposób bardziej lub mniej bezpośredni mówi się przy okazji opisu zmian, jakim podlegały i podlegają rodziny epoki postindustrialnej¹. Ten potencjalny kryzys łączy się z takimi zjawiskami, jak²:

* Mgr Urszula Kosowska, Politechnika Koszalińska, Koszalin
e-mail: urylka@gmail.com

¹ Zob. m.in.: K. Czekaj, K. Górlach, M. Leśniak, *Labirynty współczesnego społeczeństwa*, Biblioteka Pracownika Socjalnego, Katowice 1998, s. 22; L. Zamęcki, *Społeczne podstawy ładu poli-*

- zanik rodziny wielopokoleniowej na rzecz rodziny małej, nuklearnej;
- zmniejszenie liczby dzieci w rodzinach;
- dobrowolna bezdzietność;
- zmniejszenie liczby zawieranych małżeństw na rzecz związków nieformalnych (kohabitacja);
- osłabienie trwałości zawieranych małżeństw (wzrost liczby rozwodów).

Oprócz zmian wymiernych, mających swój wyraz w demograficznych wskaźnikach tendencji, zwraca się również uwagę na szereg transformacji zachodzących w relacjach wewnątrzrodzinnych, obejmujących zarówno stosunki między partnerami (małżonkami), jak i rodzicami oraz dziećmi.

W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na proces demokratyzacji stosunków wewnątrzrodzinnych. Typowa dla rodzin epoki przemysłowej i wcześniejszych relacja oparta na stosunku zależności i podporządkowania (kobiety mężczyźnie – głowie rodziny) przechodzi transformację w kierunku partnerstwa i egalitaryzmu³. Zaznacza się ona na płaszczyźnie podejmowania decyzji obecnie wspólnych (o edukacji dzieci czy wydatkowaniu środków finansowych), wyboru kariery zawodowej czy aktywności w sferze publicznej (pozarodzinnej).

Równość w stosunkach małżeńskich owocuje z jednej strony osłabieniem formalnych więzi o hierarchicznym i sztywnym charakterze (obalany jest dogmat o nierozzerwalności małżeństwa), z drugiej jednak ogromnego znaczenia nabiera więź emocjonalna między partnerami. Miłość i przyjaźń (ich funkcja emocjonalno-ekspresyjna) – uczucia wcześniej podporządkowane funkcji ekonomicznej, prokreacyjnej czy kontrolnej, stanowią w rodzinie postindustrialnej

tycznego, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2011, s. 59; G. Cęcelak, *Rodzina – jej przemiany oraz zagrożenia i problemy wychowawcze*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2005, nr 1–2, s. 249; A. Kwak, *Współczesna rodzina – czy tylko problem struktury zewnętrznej?*, [w:] *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, red. I. Taranowicz, S. Grotowska, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2015, s. 17; M. Majerczyk, *Współczesna rodzina jako środowisko wychowawcze (socjalizacyjno-enkulturacyjne)*, „Scripta Comeniana Lesnensia” 2010, nr 8, s. 36; G. Firlit-Fesnak, *Rodziny polskie i polityka rodzinna; stan i kierunki przemian*, [w:] *Polityka społeczna*, red. G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 197; W. Wieczorek, *Moralne problemy rodziny w kontekście przemian kulturowych XIX i XX wieku na podstawie dokumentów konferencji Lambeth*, [w:] *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*, red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009, s. 31–34.

² I. E. Kotowska, *Zmiany modelu rodziny. Polska – kraje europejskie*, „Polityka Społeczna” 2002, nr 4, s. 2; P. Szukalski, *Przemiany rodziny – wyzwania dla polityki rodzinnej*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 8, s. 52.

³ A. Kwak, *Uniwersalność instytucji rodziny i kierunki jej przemian*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2002, nr IV, s. 21.

główny wyznacznik udanego (bądź nie) życia rodzinnego⁴. Ich wygaśnięcie stanowi wystarczający powód rozpadu rodziny, ich pojawienie się z kolei stanowi podstawę podjęcia decyzji o jej założeniu.

Demokratyzacja relacji wewnątrzrodzinnych, będąca skutkiem egalitaryzmu, indywidualizacji i autonomii jako wartości dominujących w życiu społecznym, przyczyniła się również do radykalnej zmiany podejścia do dziecka, jego pozycji i wartości w rodzinie. O ile we wcześniejszych epokach traktowane było w sposób dość instrumentalny i utylitarny⁵, o tyle obecnie dziecko z peryferii życia rodzinnego przechodzi do jego centrum, stając się wartością samą w sobie, o najwyższym znaczeniu. Wartość ta jest jednak niepoliczalna, bazuje na bardzo intensywnych więziach i uczuciach rodzicielskich. Rodzice otwierają się na potrzeby emocjonalne dziecka, poznają biologiczne i psychiczne prawa rządzące fazami jego rozwoju, jego wrażliwością i dostosowane do nich umiejętności. Proces wychowania, system wymagań, praw i obowiązków zostaje do nich dostosowany (w przeszłości dziecko pod względem swej przydatności zawodowej czy też odpowiedzialności karnej bardzo często traktowane było jak osoba dorosła)⁶.

Zmiana podejścia do dziecka, jego miejsca i roli w rodzinie skutkuje również zmianą motywów decyzji o jego posiadaniu. Nabrały one mniej społecznego (imperatyw ekonomiczny, religijny, nacisk tradycji i zwyczaju, społeczna kontrola sąsiedzkich czy lokalnych grup społecznych), a bardziej osobistego charakteru. Posiadanie i wychowanie dziecka postrzegane jest jako spełnienie indywidualnych dążeń i aspiracji, a także jako jeden z (wcale niekoniecznych) etapów w życiu rodzinnym⁷. Jednocześnie decyzja ta poddana zostaje racjonalnemu osądowi, swoistemu bilansowi korzyści i strat. Na jednej szali stawiane są emocjonalne korzyści i satysfakcja płynąca z rodzicielstwa, na drugiej – zwiększające koszty nie tylko ekonomiczne (rosnące ze względu na wydłużony okres wychowania i edukacji), ale i wyrażające się w emocjonalnym zaangażowaniu

⁴ H. Bednarski, *Przemiany struktury i funkcji rodzin polskich w XX i XXI wieku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2008, nr 1–2, s. 212.

⁵ Dziecko w rodzinie greckiej i rzymskiej stanowiło własność ojca, który miał nad nim nieograniczoną władzę; w okresie feudalnym i epoce przemysłowej traktowane było w kategoriach ekonomicznych – jako siła robocza i pomoc rodzicom w gospodarstwie. F. Adamski, *Edukacja. Rodzina. Kultura. Studia z pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999, s. 77.

⁶ F. Adamski, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1982, s. 246.

⁷ A. Kwak, *Dziecko i rodzina we współczesnym świecie*, „Studia nad Rodziną” 2003, nr 7/1(12), s. 86.

w rodzicielstwo. Posiadanie dziecka staje się swoistym życiowym projektem konkurującym z karierą zawodową czy formą spędzania czasu wolnego.

Głębokie przekształcenia, jakim poddana została współczesna rodzina – zarówno jej struktura, jak i układ wewnętrznych relacji oraz zależności – stanowią efekt procesów ekonomicznych i społeczno-kulturowych, które zaszły w latach 60. XX w. w Europie Zachodniej (z opóźnieniem, ale z większą dynamiką, zaznaczyły się w Polsce po 1989 r.)⁸.

Z procesów o charakterze ekonomicznym, które w sposób znaczący wpłynęły na zmianę funkcjonowania najważniejszych komponentów życia społecznego (rynek, polityka, stosunki klasowe i społeczne) wymieć należy industrializację, urbanizację i rozwój sektora usług⁹. Uprzemysłowienie i wywołana przez nie urbanizacja w sposób zasadniczy zmieniły układ sił w rodzinie (w kierunku równości wszystkich jej członków) a jednocześnie wyizolowały rodzinę nuklearną (dwupokoleniową) z rodziny wielkiej (rozszerzonej). Wypieranie rodzinnych warsztatów jako miejsc pracy przez miejsca masowego zatrudnienia, czyli zakłady produkcyjne, przyczyniło się do rozwoju polityki społecznej, która z kolei poprzez postęp publicznej oświaty spowodowała powstanie instytucji opieki nad dzieckiem czy, wskutek zabezpieczenia społecznego, zmieniła dotychczasowe funkcje rodziny. Procesy te w konsekwencji doprowadziły do¹⁰:

- ogólnej poprawy poziomu życia;
- poprawy bezpieczeństwa socjalnego;
- wzrostu poziomu wykształcenia ludności;
- zwiększenia mobilności społecznej.

Powszechny wzrost dobrobytu oraz towarzyszące rozwojowi ekonomicznemu zwiększenie możliwości uczestnictwa w rewolucji technologicznej szerokich mas ludności upowszechniły idee odwołujące się do demokracji, egalitaryzmu społecznego, autonomii jednostek i świeckości państwa. To z kolei stało się katalizatorem zmian społeczno-kulturowych, które wywarły decydujący wpływ na motywacje, oczekiwania i postępowanie jednostek podejmujących decyzje o założeniu rodziny.

⁸ Przemiany te, skutkujące m.in. drastycznym ograniczeniem dzietności (poniżej tzw. prostej zastępowalności pokoleń), przez demografów określane są mianem drugiego przejścia demograficznego. Zob. m.in. I. E. Kotowska, *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*, [w:] *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, red. I. E. Kotowska, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1999, s. 19.

⁹ B. Balcerzak-Paradowska, *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*, Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa 2004, s. 22.

¹⁰ Ibidem.

Wśród przemian społeczno-kulturowych mających największy wpływ na kształt współczesnej rodziny, na plan pierwszy wysuwają się te, których wspólnym mianownikiem jest „zmiana pozycji kobiet w strukturze świata społecznego”¹¹. Oprócz niego wymienia się również¹²:

- indywidualizację poczucia sukcesu i życiowych satysfakcji;
- postępy w zakresie antykoncepcji i technologii reprodukcyjnych;
- zanik jednoznaczności małżeństwa oraz misji rodzicielskiej;
- dobrowolną bezdzietność czyli wolność od dziecka.

Co symptomatyczne, powyższe tendencje również kojarzone są z przestrzenią świata kobiecego¹³.

Jakie więc przemiany miały największy wpływ na samookreślenie się roli kobiety w świecie współczesnym? Które z nich implikowały wnioski o kryzysie rodziny?

Pierwsza z nich ma niewątpliwie charakter ekonomiczny i dotyczy dynamicznego rozwoju sektora usług oraz działów ekonomii bazujących na wiedzy, przy jednoczesnym ograniczeniu roli przemysłu w wysoko rozwiniętych gospodarkach Europy¹⁴. Ta *stricte* ekonomiczna zmiana stworzyła najodpowiedniejsze dla kobiet nowe miejsca pracy, przyczyniając się do społeczno-kulturowej rewolucji.

Kobiety, masowo wchodząc na rynek pracy (wcześniej masowo korzystając z prawa do nauki), odnalazły poza domem nowe pola aktywności: życie zawodowe, samorealizację, uczestnictwo w życiu publicznym, w tym – politycznym. Uzyskanie przez nie względnej niezależności finansowej podważyło pozycję mężczyzny jako jedynego żywiciela rodziny, a ich uczestnictwo w sferze publicznej złamało męski monopol na prestiż, którego źródłem był właśnie udział w niej¹⁵.

¹¹ K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2006, s. 86–115.

¹² Ibidem, s. 89–115.

¹³ Zob. m.in. K. Kluzowa, K. Slany, *Przemiany realizacji funkcji prokreacyjnej w rodzinie*, [w:] *Oblicze współczesnej rodziny polskiej*, red. B. Mierzwiński, E. Dybowska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2004, s. 63–95.

¹⁴ E. Cichowicz, *Kluczowe rozwiązania systemu polityki społecznej warunkujące przebieg karier rodzinnych w wybranych krajach Unii Europejskiej*, [w:] *Międzynarodowa polityka społeczna – aspekty porównawcze*, red. B. Balcerzak-Paradowska, A. Rączaszek, Akademia Ekonomiczna w Katowicach, Warszawa – Katowice 2010, s. 101.

¹⁵ W. Warzywoda-Kruszyńska, *Rodzina w procesie zmian*, [w:] *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2004, s. 14.

Tej zasadniczej zmianie towarzyszył splot okoliczności społeczno-kulturowych, które w sposób zasadniczy zmieniły obraz współczesnych społeczeństw i tworzących je rodzin. Chodzi o indywidualizację postaw, zrównanie w hierarchii potrzeb aspiracji i dążeń jednostkowych ze wspólnotowymi (w tym wypadku rodzinnymi), traktowanie przynależności do rodziny (związku) w kategorii osobistej satysfakcji oraz dbałość o własną autonomię i równość w podziale ról. Jednocześnie, dzięki postępowi w medycynie (rozpowszechnienie nowoczesnych metod antykoncepcji, w szczególności pigułki antykoncepcyjnej) model koncepcji zapobiegawczej uległ zmianie na rzecz świadomej prokreacji¹⁶. Aby obraz tych rewolucyjnych zmian był kompletny, nie można również pominąć rozwoju ruchów feministycznych i ich wpływu na świadomość kobiet¹⁷.

Jednym z efektów powyższych tendencji (które, jak się podkreśla, mają trwałe i nieodwracalny charakter¹⁸) stał się drastyczny spadek dzietności – w Europie Zachodniej począwszy od lat 70., a Polsce od lat 90. XX w. Wielowymiarowość negatywnych konsekwencji spadku urodzeń: kurczenie się populacji, starzenie się społeczeństw, zmniejszenie liczby osób w wieku produkcyjnym, kryzys systemów emerytalnych i szerzej – finansów publicznych stawia ten problem w centrum polityki społecznej realizowanej przez państwa.

Miejsce kobiety w równościowej polityce rodzinnej

Polityka rodzinna to jedna z subdyscyplin polityki społecznej, wyodrębniona w latach 40. XX w.¹⁹ Termin ten zaczął być używany w odniesieniu do tych działań państwa (rządu), których celem stało się wywieranie wpływu na sytu-

¹⁶ P. Szukalski, op. cit., s. 50–51.

¹⁷ Feminizm przyczynił się w sposób zasadniczy do rozwoju świadomości i podmiotowości kobiet. O jego sukcesie świadczy choćby powszechne przekonanie kobiet (nawet nieidentyfikujących się z feminizmem), że są równe mężczyznom, mają takie same prawa, jak oni i mogą same decydować o swym życiu. K. Slany, op. cit., s. 87.

¹⁸ Zob. m.in.: G. Esping-Andersen, *The Incomplete Revolution. Adapting in Women's New Roles*, Polity Press, Cambridge 2009, za: I. E. Kotowska, *Uwarunkowania zachowań prokreacyjnych*, [w:] *Niska dzietność w Polsce w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013*, red. I. E. Kotowska, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014, s. 43.

¹⁹ Po raz pierwszy pojęcie to pojawiło się w czasie europejskich dyskusji nad polityką społeczną wobec rodzin i dzieci. A. Myrdal, *Nation and Family: The Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy*, Harper and Brothers, New York 1941, za: A. Durasiewicz, *Instrumenty polityki rodzinnej*, „Biuletyn Informacyjny. Wiadomości społeczne” 2009, nr 1, s. 57.

ację rodzin z dziećmi, lub poszczególnych jednostek pełniących określone role rodzinne²⁰.

Z chwilą, gdy przedsięwzięcia te przybrały formę zaplanowanych i systematycznych działań, polityka rodzinna stała się przedmiotem teoretycznych analiz, a efekty zastosowanych w jej ramach instrumentów poddane zostały ocenom pod kątem ich skuteczności względem wytyczonych celów.

W literaturze przedmiotu funkcjonuje wiele definicji polityki rodzinnej²¹ podkreślających różne jej wymiary, zakres i stosowane instrumenty. Dokonując ich podsumowania, można uznać, iż polityka rodzinna to działania władz publicznych²²:

- w zakresie tworzenia norm prawnych kształtujących określone zachowania w zakresie formowania się rodziny, jej zasobów materialnych, zdrowia reprodukcyjnego, a także chroniących dzieci oraz wyznaczających zakres praw i obowiązków rodziców;
- mające na celu wsparcie materialne rodzin z dziećmi i rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji ekonomicznej;
- zmierzające do stworzenia rodzinom możliwości korzystania z dóbr oraz usług niezbędnych do ich funkcjonowania i rozwoju.

Na pierwszych etapach (od początku do lat 60. XX w.) polityka rodzinna koncentrowała się na dwóch podstawowych aspektach: rozwoju demograficznym populacji oraz przeciwdziałaniu ubóstwu rodzin, w szczególności posiadających dzieci²³. Można więc stwierdzić, iż z jednej strony była ona podporządkowana polityce ludnościowej, z drugiej polityce przeciwdziałania ubóstwu i walki z nim.

²⁰ S. B. Kamerman, *Rodzina: problemy teorii i praktyki*, [w:] *O polityce rodzinnej: definicje, zasady, praktyka*, „Materiały z Zagranicy” 1994, z. 2, s. 12.

²¹ Wśród nich można przytoczyć definicję B. Balcerzak-Paradowskiej. Według tej autorki polityka rodzinna to sfera celowego działania dotycząca tworzenia warunków sprzyjających powstawaniu i funkcjonowaniu rodzin oraz oddziaływania na funkcjonowanie całego społeczeństwa. B. Balcerzak-Paradowska, *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*, IPSiSS, Warszawa 2004, s. 16. Autorem drugiej definicji jest A. Kurzynowski, który polityką rodzinną określa (...) *całokształt norm prawnych, działań i środków uruchamianych przez państwo w celu stworzenia rodzinie odpowiednich warunków do jej powstania, prawidłowego rozwoju i spełniania przez nią wszystkich ważnych społecznie funkcji*. A. Kurzynowski, *Rodzina w polityce społecznej*, [w:] *Problemy rodziny w polityce społecznej*, red. idem, Ośrodek Badań Społecznych, Warszawa 1991, s. 8.

²² S. Golinowska, *Polityka rodzinna a przemiany rodziny, gospodarki i państwa*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 8, s. 8.

²³ *Wymiary polityki społecznej*, red. O. Kowalczyk, S. Kamiński, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wrocław 2013, s. 240.

Ten tradycyjny wymiar polityki rodzinnej chronił również pełną autonomię rodziny w kwestii wyboru sposobu wychowania i edukacji dzieci, wyznaczania ról poszczególnym jej członkom, uznając iż to małżonkowie (rodzice) wiedzą najlepiej, jak kształtować wewnątrzrodzinne relacje. Ta swego rodzaju neutralność polityki rodzinnej, *de facto* wzmacniała (czy też preferowała) tradycyjny, czyli patriarchalny model życia rodzinnego.

Procesy demokratyzacji życia społeczno-politycznego, których ważnym źródłem były przemiany w sferze ekonomii omawiane powyżej, doprowadziły do redefinicji roli i celów polityki rodzinnej. Zbiegła się ona z sukcesem państwa opiekuńczego, które wśród swoich celów, oprócz czysto ekonomicznych (likwidacja ubóstwa, zmniejszenie nierówności dochodowych, zwiększenie bezpieczeństwa opiekuńczego), wyznaczyło sobie również za cel kształtowanie postępu społecznego poprzez głębokie zmiany w strukturach społecznych, zmianę postaw i świadomości obywateli – w kierunku budowy pluralistycznego, otwartego i aktywnego społeczeństwa obywatelskiego²⁴.

Jednym z najbardziej charakterystycznych elementów tej rzeczywistości zachodnich społeczeństw kształtowanej z jednej strony przez rewolucję technologiczną i informacyjną, z drugiej socjalno-społeczno-polityczne zdobycze państwa dobrobytu, była powszechna (przynajmniej w sferze deklaracji i polityki centralnej) akceptacja równouprawnienia kobiet i mężczyzn we wszystkich sferach życia: zarówno publicznej (rynek pracy, sfera polityki, życie społeczne), jak i prywatnej (aktywność seksualna, wybór partnera, model życia).

Akceptacja ta znalazła swoje odzwierciedlenie zarówno w aktach prawnych (m.in. zakaz dyskryminacji na rynku pracy, równy dostęp do stanowisk, tzw. parytety na listach wyborczych)²⁵, jak i prowadzonej przez państwa polityce rodzinnej, szczególnie w jej modelu skandynawskim i kontynentalnym realizowanym przez Francję.

Biorąc pod uwagę warstwę aksjologiczną, podstawą tych modeli było kilka następujących założeń²⁶:

²⁴ Cele te obecne są m.in. w definicjach polityki społecznej formułowanych w okresie rozkwitu państwa dobrobytu (*welfare state*). R. Szarfenberg, *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006, s. 19–26.

²⁵ J. Kantola, *Polityka równości płci w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 18–25.

²⁶ Zob. m.in.: S. Golinowska, op. cit., s. 9; B. Balcerzak-Paradowska, op. cit., s. 174–185; B. Balcerzak-Paradowska, B. Kołaczek, D. Głogosz, *Polityki rodzinne w poszczególnych krajach UE*, [w:] *Polityka rodzinna w krajach Unii Europejskiej – wnioski dla Polski*, red. B. Balcerzak-Paradowska, J. Szymborski, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2009, s. 97–126.

- procesy, które legły u podstaw przeobrażeń współczesnego modelu rodziny mają z jednej strony nieodwracalny, z drugiej dynamiczny charakter;
- doceniając rolę rodziny jako fundamentu społeczeństwa, jednocześnie uznaje się, iż przybiera ona różne formy; polityka rodzinna nie powinna promować żadnej z nich, a jedynie wspierać te rozwiązania, które sprzyjają powstawaniu i rozwojowi rodzin;
- zgadzając się, iż z jednej strony, większość z procesów społeczno-kulturowych wywierających wpływ na funkcjonowanie rodziny współczesnej ma swój związek ze zmianą postrzegania roli kobiet w sferze publicznej i prywatnej, a z drugiej, iż to w głównej mierze od kobiecych decyzji matrymonialnych i prokreacyjnych zależy rozwój ludnościowy populacji, należy tak projektować politykę rodzinną, by jej instrumenty dostosowane były do tych zmian a jednocześnie ułatwiały podjęcie decyzji o urodzeniu pierwszego i kolejnych dzieci;
- wychodząc z założenia o równości kobiet i mężczyzn we wszystkich sferach ludzkiej aktywności, polityka rodzinna powinna wspierać każdą z płci w równym dostępie do rynku pracy, aktywności w sferze politycznej i społecznej, a także czasu wolnego, rozwijania pasji i samorealizacji; powinna również wspierać równościowe rozwiązania w odniesieniu do podziału czasu opieki nad dzieckiem – traktując to również jako fundamentalne prawo dziecka do jak najbliższego i najczęstszego kontaktu z obojgiem rodziców;
- każde dziecko ma prawo do wysokiego poziomu rozwoju poprzez uczestnictwo w procesach wychowawczych, socjalizacyjnych i edukacyjnych.

Powyższe założenia przełożone na poziom praktyki, czyli strategii i programów mają swoje odzwierciedlenie w poszczególnych instrumentach polityki rodzinnej. Wiele z nich, na co należy zwrócić uwagę, dostosowanych jest do nowej (z punktu widzenia wielowiekowego trwania modelu rodziny patriarchalnej) pozycji kobiet w strukturze świata społecznego. Instrumenty te to przede wszystkim rozwiązania, które, po pierwsze, pozwalają kobietom godzić życie zawodowe z wypełnianiem roli macierzyńskiej, a po drugie, wspierają równość płci w podziale rodzinnych obowiązków.

Do rozwiązań tych należą m.in.²⁷:

²⁷ D. Głogosz, *Godzenie obowiązków rodzinnych z zawodowymi wyzwaniem dla polityki rodzinnej*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 8, s. 26–27.

- powszechny (w tym darmowy) dostęp do instytucjonalnej opieki nad dzieckiem (żłobki, przedszkola, finansowane opiekunki);
- urlopy rodzicielskie, z których część, by nie przepadła, musi być wykorzystana przez ojca;
- urlopy macierzyńskie, które mogą być również wykorzystane przez ojca;
- elastyczne formy zatrudnienia i czasu pracy pozwalające na godzenie roli zawodowej z rodzicielską.

Oprócz „twardych” instrumentów, w krajach realizujących równościową politykę rodzinną konsekwentnie promuje się, za pomocą kampanii społecznych, listy dobrych praktyk, kreowania mód i wyznaczania trendów, partnerski model rodziny, w którym oboje rodzice na równi obciążeni są domowymi obowiązkami.

Pogodzenie się z faktem, iż konserwatywny model rodziny, zwany modelem jednego – męskiego żywiciela, w którym funkcjonował tradycyjny podział ról (mężczyzna odpowiedzialny był za dostarczanie rodzinie środków do życia, a kobieta za gospodarne użytkowanie tych środków na potrzeby rodziny i sprawowanie opieki nad dziećmi)²⁸, przestał być dominujący i zastosowanie, obok tradycyjnych narzędzi polityki rodzinnej²⁹ rozwiązań odpowiadających nowym układom relacji wewnątrzrodzinnych, okazują się skuteczne.

Zarówno kraje skandynawskie, jak i Francja³⁰ należące do czołówki państw europejskich pod względem liczby pozamażeńskich form życia rodzinnego, nieutrudniające dostępu do antykoncepcji, posiadające najwyższe w Europie wskaźniki aktywności zawodowej kobiet, jednocześnie cieszą się najwyższymi wskaźnikami dzietności³¹.

Wydaje się zatem, że te rozwiązania polityki rodzinnej, które niejako towarzyszą jednostkom (a nie narzucają określone zachowania) w podejmowaniu autonomicznych decyzji odnośnie wyboru: formy modelu związku, liczby dzieci, kształtowania ścieżki kariery zawodowej czy przyjęcia określonych ról ro-

²⁸ Ibidem.

²⁹ Należą do nich zasiłki rodzinne i ulgi podatkowe wynikające z preferencji modelu rodziny z większą liczbą dzieci niż jeden.

³⁰ Ich rozwiązania z zakresu polityki rodzinnej są obiektem zazdrości ekspertów z innych regionów świata. Zob. C. M. Renzetti, D. J. Curran, *Kobiety, mężczyźni i społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005, s. 338–339.

³¹ W 2015 r., wg danych Eurostatu współczynnik dzietności wyniósł: we Francji – 1,96; w Finlandii – 1,65; w Szwecji – 1,85; w Norwegii – 1,72; w Danii – 1,71; dla porównania, w tym samym roku współczynnik ten w Hiszpanii wyniósł 1,33; we Włoszech 1,35; na Węgrzech 1,45 a w Polsce – 1,32. Zob. Eurostat, *Fertility indicators*, <http://appsso.eurostat.ec.europa.eu> (dostęp: 7.03.2017).

dzinnych, okazują się najbardziej efektywne z punktu widzenia przeciwdziałania zapaści demograficznej i starzeniu się społeczeństw.

„Afirmacja” kobiety w polskiej polityce rodzinnej

Polska, w sferze deklaracji, przyjętego zwyczaju, kodu kulturowego oraz zapisów konstytucyjnych, w sposób szczególny chroni i ceni rodzinę w jej tradycyjnej formie³², a jednocześnie zajmuje od lat 90. XX w. niechlubne miejsce w czołówce państw europejskich od najniższym poziomie dzietności³³.

Ten oczywisty dysonans między preferowanym w przestrzeni publicznej wzorcem zachowań odnośnie do sfery rodzinnej a rzeczywistością mającą odzwierciedlenie w podstawowych wskaźnikach demograficznych (oprócz dzietności dotyczy to również współczynnika małżeństw i rozwodów czy udziału urodzeń pozamałżeńskich w urodzeniach ogółem) każe zadać pytanie o adekwatność realizowanej w Polsce polityki rodzinnej w stosunku nie tylko do stawianych jej celów, ale przede wszystkim do zmieniającej się rzeczywistości, postaw i zachowań jej potencjalnych adresatów.

Śledząc zmiany, jakim podlegała polska polityka rodzinna poczynawszy od końca 1989 r., można wyodrębnić w tym procesie określone etapy, a wraz z nimi sformułować zarzuty z punktu widzenia podstawowego podmiotu tej polityki, czyli kobiety mającej przed sobą decyzję o urodzeniu pierwszego lub kolejnego dziecka.

W pierwszym okresie transformacji – do połowy lat 90. – polityka rodzinna została podporządkowana liberalnym reformom gospodarczym, których głównym założeniem stał się dogmat o samoregulującej „niewidzialnej ręce rynku”. W myśl tej zasady przyjęto³⁴:

- podmiotowość rodziny interpretowaną jako jej odpowiedzialność za własny los;

³² Zob. m.in. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, DzU 1977, nr 78, poz. 483 ze zm., art. 71. oraz programy rządowe polityki rodzinnej, których główny cel koncentruje się wokół wzrostu liczby małżeństw i zwiększenia dzietności oraz zmiany postaw prokreacyjnych w kierunku zwiększenia liczby dzieci w małżeństwach, J. Szczepaniak-Sienniak, *W poszukiwaniu nowych perspektyw polityki rodzinnej w Polsce*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu” 2013, nr 292, s. 149.

³³ Dla przykładu, współczynnik dzietności w Polsce wyniósł: w 1995 r. – 1,61; 2001 – 1,28; 2006 – 1,26; 2009 – 1,39; 2012 – 1,29. GUS, „Rocznik Demograficzny” 2010; GUS, „Rocznik Demograficzny” 2013.

³⁴ B. Balcerzak-Paradowska, op. cit., s. 219.

- zasadę subsydiarności rozumianą jako dorażność reakcji instytucji państwa jedynie w skrajnych przypadkach;
- decentralizację podmiotów wdrażających politykę rodzinną, co w praktyce oznaczało przekazanie samorządom niemal pełnej odpowiedzialności za jej realizację;
- urynkowienie usług społecznych świadczonych na rzecz rodzin zgodnie z zasadą, iż prywatne jest efektywniejsze od państwowego.

Efektom tak realizowanej polityki rodzinnej (a może jej braku uzasadnianego „obiektywnymi i nieuchronnymi” okolicznościami związanymi z transformacją) był drastyczny wzrost ubóstwa rodzin, w szczególności wielodzietnych, oraz zwiększenie się zróżnicowania materialnej i dochodowej sytuacji rodzin. Efektem ubocznym tych działań była również masowa ucieczka kobiet z rynku pracy w bierność zawodową, asekurowaną przez wcześniejsze emerytury, tzw. pomostowe, czy zasiłki dla bezrobotnych. To swoiste wypychanie kobiet z rynku pracy uzasadnione zostało powrotem z socjalistycznej opresji (symbolizowanej hasłem „kobiety na traktory”) do „normalności”, czyli na przynależne kobiecie miejsce i do roli strażniczki domowego ogniska³⁵.

Kolejny etap rozwoju polityki rodzinnej w Polsce (przypadający na lata 1995 – 2003) wyznaczony został przez polepszenie sytuacji gospodarczej państwa, a tym samym zwiększenie możliwości wydatkowych budżetu. W tym okresie działania państwa koncentrowały się na³⁶:

- ochronie rodzin najuboższych;
- selektywności przyznawanych świadczeń;
- wzmocnieniu oddziaływania na przebieg procesów demograficznych (wprowadzenie elementów o charakterze pronatalistycznym).

Równocześnie z tymi działaniami nastąpiła, szczególnie w sferze deklaracji, obrona przed „erozją tradycyjnego modelu rodziny”, co ściśle wiązało się ze zmianą sytuacji politycznej w kraju (dojście do władzy koalicji AWS – UD).

Kolejny etap (od 2005 r.) charakteryzuje się powolnym wprowadzaniem instrumentów wspierających współczesny model rodziny³⁷, w którym m.in. oboje partnerzy są na równi aktywni zawodowo. Jednocześnie jednak towarzyszy temu po pierwsze, w sferze werbalnej – akcentowanie roli kobiety jako kreatorki życia rodzinnego odpowiedzialnej za jego sukces lub potencjalną porażkę, po

³⁵ Zob. H. Mortimer-Szymczak, *Rynek pracy i bezrobocie w okresie transformacji systemowej*, [w:] *Polityka ekonomiczna. Współczesne wyzwania*, red. M. Klamut, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 149–150.

³⁶ B. Balcerzak-Paradowska, op. cit., s. 221.

³⁷ Między innymi poprzez rozwój instytucjonalnej opieki nad dzieckiem w formie żłobków i przedszkoli oraz zwiększenie ich dostępności wskutek zmniejszenia opłat za ich korzystanie.

drugie, w ramach konkretnych rozwiązań³⁸ – zachęcanie kobiet do poświęcenia się życiu domowemu.

Ta maternalistyczna orientacja polskiej polityki rodzinnej³⁹, idąca w poprzek społeczno-kulturowych procesów zachodzących w polskim społeczeństwie (a szczególnie w jego młodej i kobiecej części⁴⁰) i pozostająca wbrew doświadczeniom tych krajów europejskich, których polityki rodzinne odniosły sukces, stanowi najpoważniejszy zarzut pod jej adresem.

Kobieta, choć stawiana w centrum polskich programów i ideowych deklaracji traktujących o polityce sprzyjającej powstawaniu i rozwojowi rodzin, w ostatecznym rozrachunku pozostaje nieobecna na poziomie konkretnych rozwiązań mających wspierać jej decyzje „prorodzinne”. Jako „ta, która urodzi”, stanowi jedynie problem dla potencjalnego pracodawcy. Rodząc i będąc mieszkanką dużego miasta, najprawdopodobniej zderzy się z problemem braku miejsc w przedszkolu lub żłobku. Zostając w domu z dzieckiem – z każdym rokiem zmniejszy własną emeryturę o ten czas „nieróbstwa”.

Wraz z nieobecnością kobiet w polskim dyskursie o polityce rodzinnej znika również zagadnienie roli mężczyzn, równie nieobecnych – jako kreatorów życia i odpowiedzialnych za harmonię i powodzenie życia rodzinnego.

Podsumowanie

Rodzina, w naukach socjologicznych⁴¹ traktowana jako podstawowa komórka społeczna, to miejsce kształtowania postaw, przygotowania do pełnienia ról społecznych i zawodowych.

Skuteczna polityka rodzinna powinna wspierać rodzinę i towarzyszyć jej we wszystkich zmianach, których będzie jednocześnie katalizatorem i uczestnikiem oraz być elastyczna, dostosowywać swoje instrumenty do nieuchronnych procesów kulturowych i społeczno-politycznych.

Taka polityka rodzinna jest możliwa. Instrumenty istnieją, zostały dawno odkryte.

³⁸ Należą do nich m.in. wydłużone urlopy macierzyńskie eliminujące kobiety z rynku pracy.

³⁹ M. Sobociński, *Polska polityka rodzinna w latach 1989 – 2015. Próba podsumowania*, „In-fos” 2016, nr 8(212), s. 2.

⁴⁰ Badania wskazują na preferowanie przez młode kobiety partnerskiego modelu rodziny. Zob.: *Kobiety i mężczyźni o podziale obowiązków domowych. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2006, s. 1–15; *Potrzeby prokreacyjne oraz preferowany i realizowany model rodziny. Komunikat z badań*, CBOS, Warszawa 2006, s. 1–15.

⁴¹ Zob. F. Adamski, *Socjologia...*, op. cit., s. 20

Bibliografia

- Adamski F., *Edukacja. Rodzina. Kultura. Studia z pedagogiki społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1999.
- Adamski F., *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1982.
- Balcerzak-Paradowska B., *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*, IPSiSS, Warszawa 2004.
- Balcerzak-Paradowska B., Kołaczek B., Głogosz D., *Polityki rodzinne w poszczególnych krajach UE*, [w:] *Polityka rodzinna w krajach Unii Europejskiej – wnioski dla Polski*, red. B. Balcerzak-Paradowska, J. Szymborski, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2009.
- Bednarski H., *Przemiany struktury i funkcji rodzin polskich w XX i XXI wieku*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2008, nr 1–2.
- Cęcelak G., *Rodzina – jej przemiany oraz zagrożenia i problemy wychowawcze*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2005, nr 1–2.
- Cichowicz E., *Kluczowe rozwiązania systemu polityki społecznej warunkujące przebieg karier rodzinnych w wybranych krajach Unii Europejskiej*, [w:] *Międzynarodowa polityka społeczna – aspekty porównawcze*, red. B. Balcerzak Paradowska, A. Rączaszek, Akademia Ekonomiczna w Katowicach, Warszawa – Katowice 2010.
- Czekaj K., Gorlach K., Leśniak M., *Labirynty współczesnego społeczeństwa*, Biblioteka Pracownika Socjalnego, Katowice 1998.
- Durasiewicz A., *Instrumenty polityki rodzinnej*, „Biuletyn Informacyjny. Wiadomości społeczne” 2009, nr 1.
- Esping-Andersen G., *The Incomplete Revolution. Adapting in Women’s New Roles*, Polity Press, Cambridge 2009.
- Firlit-Fesnak G., *Rodziny polskie i polityka rodzinna; stan i kierunki przemian*, [w:] *Polityka społeczna*, red. G. Firlit-Fesnak, M. Szyłko-Skoczny, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Głogosz D., *Godzenie obowiązków rodzinnych z zawodowymi wyzwaniem dla polityki rodzinnej*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 8.
- Golinowska S., *Polityka rodzinna a przemiany rodziny, gospodarki i państwa*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 8.
- Kammerman S. B., *Rodzina: problemy teorii i praktyki*, [w:] *O polityce rodzinnej: definicje, zasady, praktyka*, „Materiały z Zagranicy” 1994, z. 2.
- Kantola J., *Polityka równości płci w Unii Europejskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012.
- Kluzowa K., Slany K., *Przemiany realizacji funkcji prokreacyjnej w rodzinie*, [w:] *Oblicze współczesnej rodziny polskiej*, red. B. Mierzwiński, E. Dybowska, Wydawnictwo WAM, Kraków 2004.

- Kotowska I. E., *Drugie przejście demograficzne i jego uwarunkowania*, [w:] *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, red. I. E. Kotowska, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa 1999.
- Kotowska I. E., *Uwarunkowania zachowań prokreacyjnych*, [w:] *Niska dzietność w Polsce w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013*, red. I. E. Kotowska, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, Warszawa 2014.
- Kotowska I. E., *Zmiany modelu rodziny. Polska – kraje europejskie*, „Polityka Społeczna” 2002, nr 4.
- Kurzynowski A., *Rodzina w polityce społecznej*, [w:] *Problemy rodziny w polityce społecznej*, red. A. Kurzynowski, Ośrodek Badań Społecznych, Warszawa 1991.
- Kwak A., *Dziecko i rodzina we współczesnym świecie*, „Studia nad Rodziną” 2003, nr 7/1(12).
- Kwak A., *Uniwersalność instytucji rodziny i kierunki jej przemian*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 2002, nr IV.
- Kwak A., *Współczesna rodzina – czy tylko problem struktury zewnętrznej?*, [w:] *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*, red. I. Taranowicz, S. Grotowska, Oficyna Wydawnicza Arboretum, Wrocław 2015.
- Majerczyk M., *Współczesna rodzina jako środowisko wychowawcze (socjalizacyjno-enkulturacyjne)*, „Scripta Comeniana Lesnensia” 2010, nr 6.
- Myrdal A., *Nation and Family: The Swedish Experiment in Democratic Family and Population Policy*, Harper and Brothers, New York 1941.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinne w ponowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2006.
- Szarfenberg R., *Krytyka i afirmacja polityki społecznej*, Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, Warszawa 2006.
- Szukalski P., *Przemiany rodziny – wyzwania dla polityki rodzinnej*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 8.
- Warzywoda-Kruszyńska W., *Rodzina w procesie zmian*, [w:] *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie polskim*, red. W. Warzywoda-Kruszyńska, P. Szukalski, Wydawnictwo UŁ, Łódź 2004.
- Wieczorek W., *Moralne problemy rodziny w kontekście przemian kulturowych XIX i XX wieku na podstawie dokumentów konferencji Lambeth*, [w:] *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*, red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009.
- Wymiary polityki społecznej*, red. O. Kowalczyk, S. Kamiński, Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, Wrocław 2013.
- Zamęcki L., *Społeczne podstawy ładu politycznego*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2011.

Summary

Absent? Woman's place in the Polish discourse on family policy

The family, as the smallest social group, is one of the most sensitive reflections of the changes taking place in the structures of modern societies. At the same time, it is their most durable element and their most important value for ensuring biological continuity of generations, their socialization and development.

Family policy, as an element of social policy, can support the individual decisions, choices and values that contribute to the formation and development of families.

The purpose of this article is to draw attention to the equality model of family policy, its relevance and effectiveness in the context of the objectives it posed, namely increasing women's fertility rate in the era of socio-economic changes.

keywords: demographic processes, family policy, model of the modern family, women
słowa kluczowe: miejsce kobiety w życiu społeczno-zawodowym, miejsce kobiety w życiu rodzinnym, polityka rodzinna, rodzina, współczesny model rodziny